

Հետազոտական աշխատանք

Հեղինակ՝ Հեղինե Առաքելյան

Թեմա՝ Բարոյական արժեքներ

Ո՞րն է բարոյական արժեքների դերը պատասխանատու անձի, քաղաքացու ձևավորման գործում, հասարակության, պետության կյանքում և ո՞րն է դպրոցի, մանկավարժի դերը այդ պատասխանատու գործում:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Երեխաների կրթության մասին խոսելիս՝ մենք հաճախ օգտագործում ենք «արժեքներ» հասկացությունը: Բոլորս կանորում ենք արժեքների ձևավորումը գալիք սերնդի մոտ և միգուցե այդ բառին ինչ-որ ենթագիտակցական իմաստ ենք հաղորդում: Արժեքն երևույթ է մեր կյանքում, որի դիմաց մենք գին ենք վճարել: Վճարի «արժույթը» կարող է լինել տարբեր՝ տվյալսանքներ, հույզեր, այլ արժեքների զոհաբերություն, հարազատների, հայրենակիցների կամ նախնիների կորուստ, կորցրած հող, հայրենիք և այլն: Արժեքը հնարավոր չէ ստանալ հեշտությամբ, այն պետք է վերապրել, անցկացնել քո միջով, զգալ ու գիտակցել: Այդ ամենի դիմաց մենք ստանում ենք իմաստներ, քանի որ արժեքներն են իմաստավորում կյանքը: Առանց արժեքների կյանքը դատարկ է: Հեշտ, առանց կորուստների հաղթահարումների ապրելն երբեք չի երջանկացնում հենց այն պատճառով, որ չի բերում արժեքների ձևավորման:

Արժեքների մեծ մասը սնվում է էթիկական նորմերից, ձևավորվում է դրանց շնորհիվ: Էթիկական նորմերը անհրաժեշտ են մարդկանց համակեցությունը ապահովելու համար՝ դրանք պարտադրում են հրաժարվել ցանկալիից հանուն ընդհանուր շահի:

Դրանք տարբեր են ոչ միայն տարբեր հասարակություններում, այլև անգամ հասարակության տարբեր շրջանակներում, նույն երկրի տարբեր տարածքներում: Նորմերը տարբեր են քաղաքում և գյուղում: Էթիկական նորմերը մեզ թելադրում են վարքագիծ, և որքան դրանք ավելի պահանջկոտ են, այնքան ավելի լուրջ արժեհամակարգ է պետք ձևավորել, որպեսզի մարդը բնականորեն դրանց համապատասխանի: Չարգացած մշակույթները ունեն զարգացած էթիկական նորմեր: Երբ դրանք քայքայվում են, պահանջները նվազում են, առաջանում են արժեհամակարգային խնդիրներ: Ահա թե ինչու առաջին հայացքից անվտանգ թվացող տարատեսակ «ազատությունները» իրենց հետ մեծ վտանգներ են բերում: Հիմա անդրադառնանք բարոյականությանը: Եթե էթիկական նորմերը ծառի արմատներն են, իսկ արժեքները՝ բույնը, ապա բարոյականությունը դրա սաղարթն է: Բարոյական է այն ամենը, ինչը նպաստում է արժեքների պահպանմանը և չի հակասում դրանց: Անբարոյական է ամենը, ինչը դեմ է արժեքներին և բերում է դրանց քայքայման: Օրինակ, ցանկացած հասարակության մեջ անբարոյական է դավաճանությունը միայն այն պատճառով, որ այն արժեզրկում է խոստումը: Եթե խոստումն արժեք չունենա, մարդկանց համակեցությունը կվերածվի մղձավանջի, քանի որ կվերանա փոխադարձ վստահությունը: Հենց դրանով է վտանգավոր, օրինակ, կոռուպցիան, քանի որ այն դավաճանություն է հանրությանը տված խոստմանը: Երբ փլուզվում են արժեքները, խախտվում է համակեցությունը և տարածվում անբարոյականությունը: Մարդիկ դժբախտանում են, տնտեսությունն անկում է ապրում, հանցագործությունները դառնում են համատարած, կյանքը կորցնում է իմաստի զգալի մասը, մարդիկ սկսում են հեշտությամբ իրար կոտորել: Հենց այս պատճառով է, որ կրթության հենքը և գլխավոր իմաստը պետք է դառնա արժեհամակարգի ձևավորումը: Դպրոցը պետք է լինի օրինակելի տարածք, ուր հաստատուն են էթիկական նորմեր, ուր աշակերտները սովորում են դրանց համապատասխանել: Հաճախ դպրոցը ստիպված է պայքարել հանրության մեջ տարածված արատների դեմ և այդ պայքարում պարտավոր է հաղթել: Դպրոցում կյանքը չի կարող հեշտ լինել երեխայի համար՝ նա պետք է զգա և ցավ և ուրախություն, ունենա թե դժվարություններ, թե հաղթանակներ: Դպրոցում աշակերտը պետք է ընկալի համակեցության նորմերի իմաստը և ընդունի դրանք: Այդ ամենի պտուղը կլինեն իրական արժեքները, այլ ոչ թե թելադրված, անգիր արած,

բայց աշակերտի համար ոչինչ չնշանակող ճշմարտությունները: Եթե մենք կարողանանք կառուցել դպրոցներ, որոնք կձևավորեն արժեքներ աճող սերնդի համար, կունենանք աշխարհի ամենալավ և ամենախմաստալից կրթական համակարգը:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ: ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՐԺԵՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄ

Մարդն իր բնույթով արժեվորման, գնահատման կարիք ունի, որն էլ մտավոր և հոգևոր տարբեր ընկալումներ ու դրսևորումներ է ի հայտ բերում: Մարդն իր կյանքում բազմիցս կարող է վերելքներ և վայրջքներ ունենալ, բազմիցս լինել հաղթողի և պարտվողի դերում: Լավագույնը այն գիտակցումն է, որ բարոյական արժեհամակարգի ձևավորման և կայունացման հիմքում ոչ թե պարտվողներն ու հաղթողներն են, այլ հաղթանակի և պարտության ճանապարհին իրենց մարդկային արժեքները լավագույնը դրսևորողները: Լավագույնը այն գիտակցումն է, որ յուրաքանչյուրիս մեջ պետք է արմատավորենք չհպարտանալու և չգոռոզանալու հատկությունը, չպիտի հպարտության ծովն ընկնենք ու մոռանանք բարոյական արժեքների մասին, քանի որ մարդու բարոյականության գնահատման արժեքը ոչ թե հենց ինքը՝ մարդն է որոշում է, այլ նրա ապրած կյանքը, արած և չարած գործերը: Խոնարհ մարդու բարոյականության արժեքը գովեստից չի բարձրանում և ընդհակառակը՝ հաճախ նույնիսկ ցած է իջնում բարձրությունից: Հպարտությունը կործանիչ թույն է, ինչպես շեշտադրվում է սուրբ Հովհան Ռսկեֆերանը՝ «Այն ստորջրյա ժայռի է նման, որին բախվելով կործանվել են նույնիսկ նրանք, ովքեր

երկար ժամանակ դիմակայել են զանազան մոլորությունների և փորձությունների: Եվ կարևոր է, որ այս գիտակցումը արմատավորված լինի յուրաքանչյուրիս մեջ և լինենք օրինակ գալիք սերնդի բարոյական արժեհամակարգի ճիշտ ձևավորման գործում: Բարոյական դաստիարակության հիմնական էությունը անձի բարոյական դաստիարակությունն ու բարոյական զարգացումն է: Դպրոցականի բարոյական դաստիարակությունն ու բարոյական զարգացումը կախված են տվյալ երկրի սոցիալական պայմաններից, այն հանրությունից, որում նա ապրում և գործում է: Եթե դրանք իրենց բարձրության վրա չեն գտնվում, եթե չկան նյութական բարոյահոգեբանական նպաստավոր պայմաններ, քաղաքական առողջ մթնոլորտ, քաղաքակրթություն, ապա այնտեղ անձի բարոյականությունն ու բարոյական զարգացումը կայուն լինել չեն կարող:

Բարոյական արժեքները և ընդհանուր առմամբ արժեքների ամբողջ շրջանակը ունեն մի շարք ընդհանուր հատկություններ, որոնք հեշտությամբ կարելի է ճանաչել՝ արժեքները տարբերելով վարքային այլ ձևերից: Այս բնութագրիչների համապատասխանությունը սովորաբար շատ ակնհայտ է, բայց պարտադիր չէ, որ բոլորը բավարարեն՝ ստանդարտը որպես արժեք դիտարկելու համար: Այս հիմնական բնութագրիչները հետևյալն են.

- Դրանք կապված են մարդու հիմնարարն հույզերի հետ-բարոյական արժեքները բնութագրվում են, քանի որ դրանք անմիջականորեն կապված են մարդու էական հույզերի հետ: Այս կատեգորիայի մեջ կա սեր, հավատարմություն, մեղավորություն և զայրույթ:
- Վերացական են- Դա այդպես է, քանի որ դրանք սկսվում են իրերի մեկնաբանությունից՝ հաշվի առնելով անհատի մշակութային շրջանակը և նրանց սեփական կյանքի փորձը:
- Դրանք կարևոր են- Վարքի այս օրինաչափությունները թույլ են տալիս մեզ «լավը» «վատից» տարբերել՝ րանով իսկ իմաստ տալով բուն կյանքին և հետապնդելով մարդկանց գերազանցումը:
- Դրանք անհատական են և կոլեկտիվ- Չնայած դա հակասական է թվում, կան նաև որոշակի արժեքներ, որոնց դրսևորումը կլինի հավաքական, իսկ

մյուսները՝ ավելի անհատական տեսլական՝ ըստ յուրաքանչյուր անհատի տեսակետի:

- Նրանք հիերարխիկ են- բարոյական արժեքները աշխատում են առաջնահերթ կառուցվածքով, քանի որ յուրաքանչյուր մարդ և յուրաքանչյուր հասարակություն դրանք կազմակերպում է ըստ իրենց կարևորություն՝ բուրգի գագաթին դնելով նրանց, ովքեր առավել կարևոր են գործողությունների և վերաբերմունքի կազմակերպման համար:
- Դրանք պատկանում են-Արժեքները մարդկանց և հասարակությունների էվոլյուցիայի հասունության գործընթացի արդյունքն են: Ահա թե ինչու դրանք հիմնարար տարրեր են ժողովրդի մշակույթի սահմանադրության մեջ:
- Դրանք կարող են տարբեր լինել ըստ յուրաքանչյուր մշակույթի-հաշվի առնելով դրանց պատմական առանձնահատկությունները՝ բարոյական արժեքները տարբեր են՝ կախված այն հասարակությունից, որտեղ դրանք արտահայտվում են: Չնայած կան ընդհանուր տարրեր, բայց յուրաքանչյուր մշակույթ զարգացնում է իր պատկերացումները թե ինչն է ճիշտ կամ սխալ, և այդ հասկացություններից կառուցվում է բարոյական արժեքների համակարգ, որը դրան արձագանքում է:
- Դրանք ճանաչվում են համապատասխան-Արժեքների այս տեսակը բնութագրվում է նրանով, որ հիմնված է մարդկային ամենաէական հույզերի վրա: Այդ պատճառով մարդիկ, ընդհանուր առմամբ, ընդունում են այդ արժեքների գերակայությունը մյուսների նկատմամբ: Սրանք արժեքներ են, որոնք վերաբերում են համակեցության հիմնական զգացողություններին: Այդ պատճառով մարդկության համար հեշտ է համարել դրանք շատ կարևոր:
- Կարող է բխել կրոնից- Կրոններին բնորոշ՝ ուղեցույցների պարունակությունը կապված այն բանի հետ, թե ինչպես պետք է վարվեն այն դավանանքի հետ նույնացող մարդիկ: Այս օրենսգիրքը, որպես կանոն, սահմանում է, թե որն է ճիշտը և որն է սխալ՝ համաձայն կասկածի տակ դրված հավատքի, այնպես որ դրանք կարող են համարվել բարոյական արժեքների աղբյուր, որոնք գործում են որպես անհատների վարքը պայմանավորող ուղեցույց: Քանի որ կրոնը

սերտորեն կապված է որոշակի հասարակությունների մշակութային հետ, վարքի օրենսգիրքը նույնպես կախված կլինի որոշակի համատեքստերից: Օրինակ՝ սա է պատճառը, որո որոշ դավանանքներ ճիշտ են համարում բազմակնությունները, իսկ մյուսները՝ սխալ:

Բարոյական արժեքների ձևավորում ժամանակի ընթացում անհատի կամ հասարակության արժեքային շրջանակը աստիճանաբար կառուցվում է: Մանուկն անկողնում է, որ դրանք նախշեր չեն, որոնք ապրում են գենետիկ կոդում, այլ ավելի շուտ մոդելավորվում են ամբողջ կյանքի ընթացքում փորձի կուտակմամբ: Այս իմաստով բարոյական արժեքները փոխանցվում են սերնդեսերունդ, ինչը կարևորում է կրթության կարևորությունը ինչպես ընտանիքի ներսում, այնպես էլ դպրոցական միջավայրում, քանի որ երկու միջավայրերն էլ հանդիսանում են հիմնական ուսուցման օղակները մարդու կյանքում: Մեկ այլ աղբյուր, որի մեջ անհատը դաստիարակվում է արժեքներով, որոշ դավանանքի կամ հոգևոր հոսանքի պրակտիկայում է, քանի որ այն մեծապես ազդում է այն բանի վրա, թե ինչպես պետք է մարդ իրեն պահի՝ համաձայն այդ ժողովի հղումային համակարգի: Նույնը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ անձը միանում է կազմակերպության կամ խմբի: Այս պահին նրա անձնական արժեքները պետք է լինեն բնածին և հարմարեցված խմբի արժեքների շրջանակին, ործիսի նա կարողանա հանգիստ լինել և զարգացնել Բարոյական արժեքներն այն վարքագիծն են, որ մարդուն ապահովում են կյանքի զարգացմամբ, որով նա ձգտում է կատարելագործել իր մարդկային որակներն ու արժանապատվությունը, ուստի որոշ արժեքների կամ այլ արժեքներին կից կյանքի վարելը անհատական և ազատ որոշում է: Արժեքները գիտակցում են անհատների մեջ և ներքին բախումներ կարող են առաջացնել՝ հաշվի առնելով յուրաքանչյուրին տրված կարևորությունը: Պմբում տարբերությունն առավել ուշագրավ է, քանի որ յուրաքանչյուր մարդ փոխանցում է առաջնահերթությունների և կարևորությունների տարբեր կարգ: Հիմնական բարոյական արժեքներն են՝

- Սեր-դա թերևս բարձրագույն արժեք է, քանի որ բացահայտում է հատուկ նշանակության վերաբերմունք մի այլ էակի նկատմամբ, հաշվի առնելով որ այն ունի շատ բարձր անձնական անշահախնդրություն

- Ընկերություն-Դա այն է, երբ երկու անձնաց կամ մարդկանց խմբի միջև կա անշահախնդիր հուսական կապ, որը նրանց թույլ է տալիս ներդաշնակ հարաբերություններ հաստատել:
- Շնորհակալություն-Հենց այդ վերաբերմունքն է, որ պետք է ժամանակին ճանաչել ստացված օգուտը, դա երախտագիտության ցուցաբերումն է: Այս արժեքը արտացոլվում է այն բանի մեջ, որ որոշ մարդիկ ազնվորեն ճանաչում և գնահատում են այն ջանքերը, որոնց շնորհիվ մարդիկ ձեռնարկում են ուրշների համար բարեկեցություն ստեղծելու նպատակով:նվաստացնել կամ վնասել, քանի որ դա միշտ գործում ես իսկական ուշադրության ներքո:
- Հարգանք-Դա ենթադրում է առարկայի,հանգամանքի կամ անձի, այդ թվում՝ ինքն իրեն ընդունելու և գնահատելը: Արժեքի տակ գործելը խանգարում է մյուսներին նվաստացնել կամ վնասել, քանի որ դու միշտ գործում ես իսկական ուշադրության ներքո:
- Բարություն-Դա այն որակն է, որ ունի մարդ արարածը լավը լինելու, որիշներին և իր շրջապատին ցույց տալու, որ ինքը կարող է գործել րանց օգտին՝ ցուցաբերելով մեղմություն և բարձր անշահախնդրություն:
- Խոնարհություն-Դա համեստ լինելու հատկություն է ի դեմս քո ասածի և այն, ինչ դու ես որպես մարդ: յուսի հանդեպ հարգանք հասկացության մի մասը և իրականությունը հարմարեցված ինքնապատկեր:
- Ազնվություն-Դա որակ է, որի միջոցով անձը գործում է ստից և խաբեությունից հեռու, այդ պատճառով էլ նա թափանցիկ է իր վարքագծում և միշտ կապված է ճշմարտությանն ու պաշտպանությանը:
- Արդարադատություն- Դա այն վարքն է,որի ներքո անձը արդար է, հաշվի առնելով, որ դա սկսվում է բանականությունից և արդարությունից: Քանի որբարոյական արժեքները վարվելակերպի ուղեցույցն են, որոնք թույլ են տալիս տարբերել բարին չարից և գործել ըստ այդմ, բարեգործունեության միջոցով: Ճշմարտության կցված է այն մարդը, ով գործում է բարոյական արժեքների ներքո:

- Քաջություն- Մարդը համարձակություն է ցուցաբերում, երբ որոշում է կայացրել գործողության՝ անկախ դրա մեծ դժվարություններից կամ դրա առաջացրած վախերից: Այս բարոյական արժեքը շատ օգտակար է ապրուստի համար, քաի որ այն անմիաջկանորեն կապված է այն կյանքի նպատակներին կենտրոնանալու և ձգտելու հետ, որոնք մենք ինքներս ենք դնումք:
- Ինքնատիրապետում- դա հասարակության համատեքստում ամենակարևոր բարոյական արժեքներից է: Ինքնատիրապետումը զարգացնելը ենթադրում է խուսափել իմպուլսիվ բառերից և գործողություններից, որոնք կարո են վեճեր և թյուրիմացություններ առաջացնել համայնքի անդամների շրջանում: Այնքանով, որքանով յուրաքանչյուր մարդ առաջնահերթ է համարում արտացոլումը, քան իմպուլսիվ արձագանքելը, հնարավոր կլինի խուսափել կոնֆլիկտային իրավիճակներից:

Բարոյական արժեքներ՝ դրանք գաղափարախոսություններ և արժեքներ են, որոնք մարդիկ ունենում են այն մասին, թե որ վարքն է ճիշտ, և որ վարքն է սխալ: Ասում են, որ մարդն ունի բարոյական արժեքներ, երբ ունի սովորույթներ և նորմեր, որոնք համարվում են դրական և լավ ուրիշների բարեկեցության համար: Բարոյական արժեքների օրինակներ են՝ անկեղծությունը, առանձնահատկությունները, հարգանքը:

Արժեքները մի շարք նորմեր են, որոնք կարգավորում են համայնքի և այն կազմող անհատների գործունեությունը, Դրանք թույլ են տալիս տարբերակել լավը վատից, ճիշտը սխալից:

Ինչ վերաբերում է կոնկրետ բարոյական արժեքներին, դրանք բացարձակն արժեքներ են, որոնք կապված են յուրաքանչյուր հասարակության մշակույթային շրջանակներից, ուստի ժամանակի հետ փոփոխվում են: Դրանց ձևավորումը վաղ տարիքից ուղղակիորեն ազդում է անհատի վրա, ուստի արժեքները սովորաբար փոխանցվում են տահմաճառի և այն միջավայրի փորձի միջոցո, որում յուրաքանչյուր մարդ զարգանում է: յուրաքանչյուր մարդ ինքնուրույն որոշում է ապրել Բարոյական արժեքների շրջանակի համաձայն, որպեսզի այն որոշումն ընտունվի ազատ և անկախ: Այս տրամադրությունը ձեզ կհանգեցնի շատ ավելի մարդկային կատարողականի, և դուք ավելի լավ մարդ կլինեք:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԵՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԴԵՐԸ ԱՆՁԻ ՁԵՄՎՈՐԱՄՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Երեխան ունի տեսնելու, մտածելու, զգալու իր յուրահատուկ ունակությունը: Չկա առավել անմիտ բան, քան նրանց այդ ունակությունը մեր փորձով փոխարինելու փորձը:

Դաստիարակության հիմնական նպատակը նոր ծնված երեխայի անձի ձևավորումն ու նրա հետագա զարգացումն է: Դաստիարակությունից է կախված երեխայի ընկալումը շրջապատող իրականության հանդեպ, նրա հարաբերությունները իր և շրջապատող մարդկանց հետ:

Դաստիարակության հարցն այսօր շատ լուրջ է, քանի որ ներկա սերունդն ավելի շատ տեղեկատվություն ունի, շուտ է զարգանում, ուստի հատուկ մոտեցում է պետք:

Մի բան պարզ է, որ երեխային պետք է դաստիարակել մանկուց, այլապես ուշ կլինի:

Ինչպես մեր մեծերն էին ասում, «Երեխային բարուրի մեջ պետք է դաստիարակել»,

այսինքն՝ ծնված օրվանից: Երեխայի ճիշտ դաստիարակության համար շատ մեծ նշանակություն ունի շրջապատը, սակայն ամեն դեպքում երեխան նախ դաստիարակվում է ընտանիքում, հետո՝ դպրոցում: Ծնողները՝ հայրն ու մայրը, պետք է լրջորեն զբաղվեն երեխայի դաստիարակությամբ:

Երեխաների դաստիարակությունը բարդ, պատասխանատու, բայց շնորհակալ և հետաքրքիր զբաղմունք է: Եվ նրա նշանակությունը չի կարելի չգնահատել, չի կարելի ինքնահոսի թողնել, կամ ամբողջովին վստահել մանկապարտեզին ու դպրոցին:

Դեռևս նախնադարյան հասարակության մեջ տոհմը, մարդկային հանրությունը երեխաների դաստիարակությունը հանձնարարում էին առավել խելացի, փորձառու, ուժեղ մարդկանց, որոնք արդեն հատուկ կերպով, հատուկ պայմաններում, քիչ թե շատ հետևողականորեն կազակերպում էին տվյալ հանրության երեխաների, աճող սերնդի զարգացումն ու ձևավորումը: Դաստիարակությունը նպատակաուղղված ներգործություն է երեխաների ու երիտասարդության գիտակցության ու վարքի, նրանց աշխարհայացքի, արարքների, սովորությունների վրա: Հենց դաստիարակությամբ էլ նշանակալի չափով պայմանավորվում են այն փոփոխությունները, որ կրում է մարդը ծնվելու պահից մինչև հասուն դառնալը:

Շրջապատի մարդիկ այսպես թե այնպես ազդում են մարդու մտքերի և արարքների, նրա աշխարհընկալման և իր վրա՝ անկախ նրանից նա դա ուզում է, թե ոչ: Եվ իհարկե, շատ մեծ է այդ ազդեցությունը երեխաների վրա: Երեխաները սպունգի նման ներծծում են այն ամենը, ինչ կատարվում է նրանց շուրջը: Նրանք մեծ հաճությամբ կրկնում են իրենց շրջապատող մարդկանց և ծնողների խոսքերը, միմիկան, ժեստերը, վարքի ձևերը: Կարևոր է, որ ծնողները գիտակցեն, որ հատկապես իրենցից է կախված, թե ապագայում ինչպիսին կդառնա իրենց երեխան: Կլինի նա երջանիկ և վստահ իր ուժերին, թե կլինի կոմպլեքսներով, չարացած աշխարհի վրա՝ չիմանալով իրեն ինչպես դրսևորի՝ չունենալով որոշակի գիտելիք, հմտություն և պաշար: Երեխաների դաստիարակության ընթացքում կարելի է և հարկավոր է համաձայնեցնել այն բնավորության գծերը և երեխաների պահվածքը, որոնք հակասում են ծնողի սկզբունքներին: Շատ ծնողներ հատկապես առաջին երեխայի ժամանակ հիմնականում շատ անվստահ են լինում՝ վախենալով սխալ

դաստիարակել իրենց երեխային, որի արդյունքում անվճռականություն են ցուցաբերում, և ի հայտ են գալիս մի շարք բացթողումներ, և երբ երեխան արդեն սկսում է զգալ ծնողի անվստահությունը դաստիարակության գործում, սկսում է մանիպուլյացիայի ենթարկել սեփական ծնողին, որն էլ, բնականաբար, հիմք է ստեղծում համապատասխան բացասական վարքագծի ձևավորմանը: Երեխաների դաստիարակության ժամանակ առաջին հերթին հարկավոր է առաջացնել երեխայի մոտ անհատականություն: Բայց չի կարելի մոռանալ համընդանուր արժեքները – վարքի կանոններ, բարոյականություն և կոլեկտիվի և հասարակություն վրա ներգործելու բարեխիղճ մեթոդներ, որոնք ապագայում կօգնեն լինել ինքնուրույն և կարողանալ գործել որոշակի կերպով:

Ժամանակակից հոգեբանության մեջ այսօր դասակարգում են ծնողական դաստիարակության 3 հիմնական խմբեր՝

1.ավտորիտար

2. հանդուրժողական

3. ավտորիտատիվ

1.Այն ծնողները, որոնք հակված են ավտորիտար դաստիարակչական մեթոդին, սովորաբար ջղային են, դժգոհ, իշխող, կոպիտ, սահմանափակ են արտահայտում իրենց հույզերը: Նման ծնողի համար երեխային գրկելը, համբուրելը, գովասանքի խոսքեր ասելը լրացուցիչ ճոխություն է և անընդունելի: Նման հարաբերություններում ծնողը միտ ճիշտ է, իսկ երեխան միշտ պետք է ենթարկվող լինի: Այսպիսի դաստիարակչական մեթոդներ կիրառող ծնողների երեխաները սովորաբար լինում են ըմբոստ, վախկոտ, ջղային, դժբախտ և հեշտությամբ են հասակակիցների ազդեցության տակ ընկնում: Նման դաստիարակության արդյունքում տուժում են երեխա-ծնող հարաբերությունները, անխուսափելի են վեճերը:

2.Դաստիարակչական երկրորդ ոճը հանդուրժողականն է: Նման ծնողները ջերմ են և հուզական, բայց շատ սահմանափակ հսկողությամբ, քիչ են մասնակցում երեխայի կյանքին և հեշտությամբ տեղի տալիս երեխայի քմահաճույքներին: Այս ծնողը առավել շահագրգռված է, որ երեխայի հետ չհակադրվի և չվիճաբանի: Նման ընտանիքներում

մեծացող երեխաները լինում են անհանգիստ, կարծում են, թե ծնողները չեն մտածում իրենց մասին, թելադրում են ծնողներին իրենց կամքը և թերահավատությամբ են վերաբերվում նրանց: <<Ժամանակակից>> ընտանիքներում այսօր շատ հաճախ ենք հանդիպում այս երևույթին, երբ մայրը, կամ հայրը գրեթե չեն մասնակցում երեխայի առօրյային: Իհարկե, նման դեպքերում օգնության են գալիս դայակը, տատիկները կամ որևէ կրթական համալիր, բայց արդյունքում երեխան մնում է անտեսված, ունենում է ինքնավստահության պակաս, իսկ երբեմն էլ ցուցաբերում է հակասոցիալական վարք:

3. Երրորդ ոճը ավտորիտատիվն է: Նման ծնողները լինում են ջերմ, հանգիստ, չափավոր են հսկողության մեջ, քաջալերում են երեխային, հաճախ զրուցում են նրա հետ և կողմնակից են երեխայի անկախությանը: Այս ծնողները հակված են դրական ծնող-երեխա հարաբերություններ ստեղծելուն, նրանց հարաբերություններում իշխում է փոխադարձ հարգանքը: Այսպիսի ընտանիքներում մեծացած երեխաները լինում են ինքնավստահ, ի վիճակի են պատասխանատվություն կրել, անկախ են, անկեղծ:

Երեխաների դաստիարակության գործում կան մի շարք նրբություններ և կանոններ՝

- Հարկավոր է լինել սիրալիր երեխայի հանդեպ: Սերը, գուրգուրանքը փոքրիկին թույլ է տալիս զգալ իրեն պաշտպանված, վստահ իր անձի նկատմամբ:
- Ծնողների պահանջը պետք է լինի մշտական, տրամադրության հետ չփոխի և համապատասխան լինի երեխայի հնարավորությանը: Չի կարելի պահանջել նրանից կատարել իր ուժերից վեր խնդիր: Դա խեղաթյուրում է երեխայի կամքի ձևավորումը, նրա նպատակասլացությունը:
- Հարկավոր է թողնել, որ փոքրիկը ինքնուրույն գնահատի իր արարքը: Նույնիսկ եթե նա սխալ է գործում, մի շտապեք նրան կանգնեցնել, թողեք թող վերջացնի, հետո նոր բացատրեք, թե ինչը ճիշտ չի արել: Դա նպաստում է փորձի ձեռքբերմանը և բարձրացնում է նրա ինքնագնահատականը:

• Երեխայի դաստիարակությունը այնպես պետք է կառուցել, որ նրա մոտ գիտելիքի պահանջ ձևավորվի: Խոսքը ոչ միայն դպրոցական կարգապահության, այլ նաև շրջապատող աշխարհի մասին է: Երեխան պետք է իմանա, որ նա կարող է ճանաչել աշխարհը, ինչ որ նոր հետաքրքիր բան հայտնաբերել, կարևոր հայտնագործություններ անել: Երեխան պետք է դրանից հաճույք ստանա: Դրանով ձևավորվում է հետաքրքրությունը:

Ծնողները հաճախ գտնվում են վախի, սարսափի մեջ մտածելով, թե կկորցնեն իրենց երեխաներին, որը մեծ մասամբ կարող է պայմանավորված լինել երեխաների որոշ խրոնիկ հիվանդությունների, հաճախակի հիվանդանալու, սնոտիապաշտության (երագներ, աչք և այլն) հետ, որի արդյունքում երեխաներին թույլ են տալիս նույնիսկ անթույլատրելին, միայն թե նա իրեն լավ զգա, որն էլ երեխայի մոտ առաջացնում է եսասիրություն, կամակորություն և այլ բացասական որակների ձևավորում:

Դաստիարակության ոլորտում ամուսինների միջև կոնֆլիկտների առկայությունը նույնպես վնասում է երեխային: Այս դեպքում ծնողները երեխայի դաստիարակության հարցում չեն կարողանում ընդհանուր հայտարարի գալ, դրա հետևանքով անընդհատ բախումների առիթ է հանդիսանում, որի արդյունքում էլ երեխան չի դաստիարակվում, ուստի չի կողմնորոշվում, թե ծնողներից որն է ճիշտ և մնում է բարձիթողի վիճակում:

Երբ բացակայում է ծնողներից մեկը, ապա տեղի է ունենում ծնողական զգացմունքների ոլորտի ընդարձակում: Այն բոլոր զգացմունքներն ու էմոցիաները, որոնք նախատեսված էին բացակայող ամուսնու կամ կնոջ համար, ուղղվում են երեխային: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե դա դրական երևույթ է, երեխան այս պարագայում առավել սիրված ու գնահատված կարող է լինել, սակայն դա այդպես չէ, ուստի այս պարագայում ի հայտ է գալիս ամեն կերպ երեխային պաշտպանելու ձգտում և երեխային զրկում են առավել ազատ, ինքնուրույն կյանք վարելու հնարավորությունից: Շատ դեպքերում, երբ ծնողները տեսնում են, որ իրենց երեխան մեծանում է, վախենում են նրանից հեռանալուց, որի արդյունքում նրանք ամեն կերպ երեխաների մեջ սերմանում են մանկական որակներ, որն էլ հատկապես դեռահասության տարիքում կարող է հանգեցնել ծնող-երեխա հարաբերությունների

խաթարմանը, քանի որ դեռահասները ավելի շատ ձգտում են մեծահասակին բնորոշ որակներ ձեռք բերել ու համապատասխան գործունեություն ծավալել:

Եթե յուրաքանչյուր ծնող ինքն անձամբ թեկուզ մեկ անգամ խորությամբ մտածի իր սեփական դաստիարակչական ներգործությունների մասին, վերլուծի, կշռադաստի սեփական քայլերը, ապա անպայման կգտնի այն պատճառը, այն սկզբնաղբյուրը, որը հանգեցրել է սեփական երեխայի սխալ դաստիարակությանը և վարքի շեղումներին:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ երեխաները ծնվում են ոչ միայն նրա համար, որ մենք նրանց դաստիարակենք, այլ նաև նրա համար, որ նրանք մեզ դաստիարակեն: Որպեսզի երեխային դարձնի լավագույնը, լավ ծնողը պետք է ինքը դառնա ավելի լավը:

Առաջին հերթին ծնողը պետք է երեխայի մոտ ձևավորի բարձր ինքնագնահատական: Ինչքան շատ երեխան սիրի ու հարգի ինքն իրեն, այնքան լավ կվերաբերվի շրջապատի մարդկանց և բնականաբար լավ կարծիքների կարժանանա:

Չի կարելի երեխային կառավարել սակարկելով ձեր սերը: Օրինակ՝ “Եթե չանես այն, ինչ ասում եմ, ապա ես քեզ էլ չեմ սիրի”: Երեխաները մայրական սիրո կորստի վախ են ապրում, որի հետևանքով ավելի անվստահ են լինում մարդկանց մեջ: Հաճախ ասեք երեխային, որ սիրում եք: Հաճախ գրկեք նրան, երեխան պետք է իմանա, որ իրեն սիրում են և կսիրեն միշտ՝ ինչ էլ որ լինի:

Ծնողական սերը երեխային շատ ավելի մեծ երջանկություն կբերի, եթե նա տեսնի, որ այդ զգացմունքը ծնողները մշտապես դրսևորում են ոչ միայն իր, այլև միմյանց նկատմամբ: Մի սպասիր, որ քո երեխան կլինի այնպիսին, ինչպիսին որ դու ես կամ դու ես ուզում: Դաստիարակությունը պետք է օգնի նրան լինել ոչ թե քեզ նման, այլ իր նման: Հարգանքով վերաբերվեք այն ամենին, ինչ երեխան անում է: Եթե քնելու ժամն է և նա դեռ խաղում է, օգնեք նրան խաղը ավարտին հասցնել: Եթե երեխան սխալ բան է արել, նրան քննադատելու փոխարեն քննադատեք նրա գործողությունները:

Սովորեցրեք լավատեսություն: Ձախողումը փորձ է, որն անհրաժեշտ է ապագա նպատակներին հասնելու համար: Օրինակ՝ երեխան պարտվել է որևէ մրցույթում, չնայած, որ ինքը շատ էր ուզում հաղթել և երկար ժամանակ պատրաստվել էր:

Բացատրեք նրան, որ իր ժամանակավոր անհաջողությունը շատ մեծ փորձ է ապագայում ավելի լավ արդյունքների հասնելու համար:

Անհնար է միշտ հաղթել և ամեն ինչ անել ճիշտ: Բայց պետք է ձգտել դրան: Այնպես որ, եթե ինչ-որ բան չի ստացվում, ապա պետք է ավելի շատ աշխատել և այդ դեպքում անպայման կհասնի իր ուզած արդյունքին:

Մի պահանջեք երեխայից վարձահատույց լինել այն ամենի համար, ինչ արել եք նրա համար: Դուք նրան կյանք եք տվել.. ինչպես նա Ձեզ փոխհատուցի նույնը:

Ասացեք երեխային, որ կյանքում լինում է ն' ուրախություն, ն' տխրություն, երջանիկ պահեր և վատ իրավիճակներ:

Ամեն մարդ ունի կոնկրետ ընդունակություն: Ինչքան շուտ երեխան սկսի զբաղվել իր կյանքի գործով, այնքան իր հասակակիցների համեմատ ավելի մեծ հաջողության կհասնի:

Ձեր խնդրին է երեխային ցույց տալ և թույլ տալ փորձել շատ մասնագիտությունների առանձնահատկություններ: Պատմեք երեխային, թե ինչպես կարելի է վաստակել գումար, օրինակ բերեք իրեն ծանոթ մարդկանց, միասին դիտեք ուսուցողական ֆիլմեր, կարդացեք գրքեր մասնագիտությունների մասին և այլն:

Կարդացեք երեխայի համար վաղ տարիքից: Հանձնարարեք առաջադրանքներ և հետևեք, թե որ առաջադրանքի ժամանակ է նա հետաքրքրված և կարող է ժամերով զբաղվել: Դա նշան է, որ երեխային փորձեք այդ ուղղությամբ զարգացնել:

Երեխան, փոքր տարիքում հետաքրքրված լինելով արվեստով, հնարավոր է հեշտությամբ փոխի հետաքրքրությունը: Բայց վստահ եղեք, որ կուտակված փորձը անպայման օգուտ է տալու: Եվ չի բացառվում, որ երեխան կգտնի նմանօրինակ մասնագիտություն:

Զարգացրեք երեխայի մոտ ճարտասանությունը: Մարդու կյանքում հաջողությունը կախված է 80% բանակցելու և ընդհանուր լեզու գտնելու կարողությունից: Եթե ուզում եք, որ ձեր երեխան լինի հաջողակ, անհրաժեշտ է զարգացնել նրա մոտ արդյունավետ հաղորդակցման հմտությունները:

Երեխային սովորեցրեք ճանաչել և բառերով արտահայտել իր զգացողությունները, զգացմունքները, մտքերը, կառուցել ճիշտ նախադասություններ և կարողանալ վերարտադրել նույն միտքը տարբեր բառերով:

Մերմանք երեխայի մոտ շատ հաղորդակցվելու ցանկություն: Միասին մասնակցեք զարգացնող խմբակների, նորից պատմեք կարդացած հեքիաթները, քննարկեք միասին դիտված ֆիլմերը և տեղի ունեցած իրավիճակները:

Երբեք մի ստորացրեք երեխային դաստիարակության ընթացքում: Խրախուսեք երեխային ունենալ իր սեփական կարծիքը, հասկանալ իր ցանկությունները: Իմանալ, թե ինչ և ինչու է ինքը ցանկանում: Չափահաս կյանքում շատ կարևոր է հասկանալ ինքդ քեզ, առանձնացնել քո անհատականությունը՝ պահանջներով և ցանկություններով հանդերձ: Դա բավական նորմալ է, եթե որոշ դեպքերում ձեր երեխայի կարծիքը չհամապատասխանի ընդհանուրի կարծիքի հետ:

Խրախուսեք երեխային որպեսզի նա անընդհատ ընտրություն կատարի: Դուք մի շտապեք նրա փոխարեն ընտրել: Իրականում մեր կյանքը կախված է նրանից, թե ինչ ենք մենք ընտրում: Յուրաքանչյուր ընտրություն ունի իր հետևանքները, որն էլ կազմում է մեր կյանքը: Այնպես որ, շատ կարևոր է, որ մարդը վաղ տարիքից սովորի ընտրել:

Եթե երեխայի համար որևէ բան էք գնում, խնդրեք նրան օգնի ձեզ ընտրել: Եթե պատրաստվում եք զբոսնել, ապա հարցրեք՝ ինչ է ուզում հագնի: Օրինակ հարցրեք, որ զգեստն է ուզում հագնի՝ կարմիր, թե՞ կապույտ, կամ ինչ է տանելու իր հետ խաղալու համար՝ գնդակը թե՞ հեծանիվը: Անընդհատ սովորեցրեք նրան ընտրել, որ ավսեից ուտի, որ տիկնկի հետ քնի, ինչ գիրք կարդաք և այլն: Մի տանջեք ձեզ, եթե չեք կարողանում ինչ որ բան անել ձեր երեխայի համար, տանջվեք եթե կարող եք անել, բայց չեք անում:

Միշտ հիշեք, ինչքան էլ որ անեք երեխայի համար դա քիչ է, եթե չես արել ամեն ինչ: Դա կարևոր օրենք է դաստիարակության մեջ:

Երեխայի հետ հաճախ զրուցեք, հարցրեք նրա կարծիքն ու խորհուրդը:

Սովորեցրեք նրան ինքնուրույնություն: Ինչքան երեխան ինքնուրույն լինի, այնքան իրեն վստահ կզգա: Վաղ տարիքից սովորեցրեք ինքնուրույն հագնվի և հանվի, հավաքի իր խաղալիքները, ինքնուրույն ուտի: Ջինվեք համբերությամբ և օգնեք երեխային անել այն, ինչ նա փորձում է անել ինքնուրույն:

Զարգացրեք երեխայի երևակայությունը: Կյանքի հաջողությունը կախված է դժվարություններից և դիմադրելուց և գլուխ հանելուց: Ինչքան լուծման տարբերակներ մտածենք, այնքան արդյունավետ կհարթենք խոչընդոտները: Վաղ հասակում

երեխայի մոտ զարգացրեք ստեղծագործական ընդունակություններ: Նկարչություն, պար, երաժշտություն, բանաստեղծություններ հորինել, հայտնի հեքիաթի ավարտի սեփական տարբերակ և այլն: Նրան անընդհատ հարցրեք. «Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե...» Սովորեցրեք գնահատել ժամանակը: Ամենաարժեքավորը, որ ունենք կյանքում, դա կյանքի ժամանակն է: Ինչքան արդյունավետ մենք օգտագործենք այն, այնքան լավ կլինի մեր կյանքը:

Վաղ տարիքից սովորեցրեք նրան լինի անընդհատ զբաղված: Եթե երեխան չգիտի ինչով զբաղվի, զբաղեցրեք նրան որևէ հերտքրքիր բանով: Ժամանակի ընթացքում զբաղված լինելու սովորությունը, կվերածվի բնավորության: Իսկ սա հաջողակ մարդու համար կարևոր հանգամանք է:

Երեխայի հետ պլանավորեք հաջորդ օրը և շաբաթը: Վերլուծեք անցաց օրը, օրինակ քննելուց առաջ: Շեշտեք նրա հաջողությունները և խրախուսեք:

Սերմանեք պատասխանատվություն: Հաջողակ մարդիկ գիտակցում են, որ միայն իրենք են պատասխանատու այն ամենի համար, ինչ կատարվում է իրենց կյանքում:

Վաղ տարիքից սովորեցրեք պատասխանատու լինի իր բառերի և գործողությունների համար: Նա պետք է հասկանա, որ բոլոր իր գործողությունները ունեն հետևանք:

Բայց մի հանդիմանեք նրա սխալները, պարզապես բացատրեք, քննարկեք որտեղ է սխալ: Ձեր երեխան զարգանում է որպես անհատ և պետք է իր սխալների հիման վրա փորձ ձեռք բերի:

Ձեռք բերեք տնային կենդանի, բայց նախապես պայմանավորվեք, որ նա կենդանուն կկերակրի, կհետևի կմաքրի նրա հետևից:

Զարգացրեք երեխայի մոտ սովորություն, որկատարի իր խոստումը: Դա սովորեցրեք ձեր սեփական օրինակով, անպայման արեք այն, ինչ խոսք էք տվել նրան: Այդպես նա կզգա իր կարևորությունը և նշանակությունը, ինչպես նաև կսովորի պահել իր խոսքը: Սովորեցրեք ունենալ նպատակ և հասնել այդ նպատակին: Շատ մարդիկ չեն հասնում հաջողության, որովհետև հստակ չգիտեն՝ ինչ են ուզում: Նրանց ցանկությունները թույլ ուրվագծված են և շատ քիչ հույս ունեն, որ երբևէ կկատարվի:

Ուստի երեխային պետք է սովորեցնել կոնկրետ ինչ է ուզում, դրան հասնելու ինչ պլաններ ունի և անպայման իրագործի այն:

Շատ կարևոր է, որ երեխան ճաշակի հաղթանակի «համը»: Անպայման գովեք երեխային, երբ արժանի է դրան: Հստակեցրեք կոնկրետ ինչի համար եք գովում: Եթե երեխայի մոտ ինչ-որ բան չի ստացվում` օգնեք նրան, բայց ոչ մի դեպքում նրա փոխարեն չանեք ամբողջ աշխատանքը: Խրախուսեք երեխայի ձգտումը, որ սկսածը հասցնի ավարտին: Սովորեցրեք դժվարությունների հանդիպելուց չկանգնի այլ փորձի հաղթահարել: Չէ որ հաջողությունը` ակտիվ գործունեության արդյունք է:

Որպեսզի երեխան մեծ տարիքում հաջողակ լինի պետք է շատ աշխատել: Բայց դրա հատուցումը կլինի ձեր ժառանգի երջանիկ կյանքը: Բացի այդ երեխայի մոտ հաջողակ լինելու որակները զարգացնելու ընթացքում դուք էլ ավելի կփոխվեք դեպի լավը: Այսպես ձեր կյանքն էլ կփոխվի դեպի լավը և կներկվի նոր ու վառ գույներով: Կարողացեք սիրել ուրիշի երեխաներին: Երբեք օտարին մի արեք այն ինչ չէիք ցանկանա, որ ձեր երեխային անեն:

Միրեք ձեր երեխային այնպիսին ինչպես, որ նա կա – անընդունակ, անհաջողակ, փոքր թե մեծ, շփվելով նրա հետ ուրախացեք, քանի որ երեխան դա տոն է, որն առայժմ քեզ հետ է:

Բոլոր ծնողները և մանկավարժները գիտեն, որ երեխան ավելի շատ սովորում է ուրիշների օրինակով: Եվ առաջին հերթին այդպիսի օրինակ են հանդիսանում հենց ծնողները: Օրինակ` եթե հայրը տղային ասում է ուտելուց առաջ ձեռքերդ լվա, իսկ ինքը աշխատանքից գալիս ու չի լվացվում, ինչքան էլ երեխային ասեն, նրա մոտ ենթագիտակցական ձգտում է անել հոր նման: Առաջանում է կոնֆլիկտ դաստիարակության մեջ – պահանջի և կատարածի անհամապատասխանություն, որն էլ իր հերթին ծնում է դիմադրություն:

Երեխաների հոգեբանական հավասարակշռությունը հիմնականում կախված է ծնողներից: Ամենակարևոր բանը, որ երեխան կարող է ստանալ` դա այն համոզմունքն է, որ ծնողները սիրում են իրեն և պատրաստ են միշտ օգնել:

Ծնողի եւ երեխայի հարաբերությունների ամենակարևոր կողմերից մեկն է նաև երեխայի ազատ կիսվելը ծնողի հետ: Նման հարաբերություններ հաստատելը և բաց զրույցներին հասնելը ժամանակ, համառություն և փոխըմբռնում է պահանջում: Ծնողները նաև պետք է ժամանակ գտնեն յուրաքանչյուր երեխայի հետ անհատապես ժամանակ անցկացնելու, հատկապես, երբ պետք է զրուցել երեխային հուզող կամ խանգարող խնդիրների մասին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով՝ մանկավարժի ամենօրյա աշխատանքի բաղկացուցիչ մասն է կազմում ձևավորել բարոյական բարձր արժեքներ յուրաքանչյուր սովորողի մեջ հաշվի չառնելով ընտանեկան, սոցիալական պատկանելիությունը: Ոչ միշտ է ընտանիքը բարոյական արժեքներ դավանում, որոնք կօգնեն դաստիարակել ազգային բարձր իդեալներ, բարոյական վարքագծերի կրողը հանդիսացող քաղաքացիներ:

Դպրոցը, մանկավարժը պետք է դառնան այն հիմնասյունը, որտեղ ձևավորվում է ազգային, համամարդկային, գեղեցիկն ու վսեմը իր մեջ կրող քաղաքացի, անհատ: Իսկ դա հնարավոր է բացառապես այն դեպքում, երբ տարվում է մշտական աշխատանք ծնողի, սովորողի հետ, երբ դաստիարակողն է հենց ինքը հանդիսանում

քայլող օրինակ՝ իր ապրելակերպով, հասարակական գործունեությամբ և իր կերպարով առհասարակ: Շատ հաճախ մենք գործ ունենք բարդ, անգամ ծանր և բարոյալքված դեպքերի հետ և միայն համբերատար և պրոֆեսիոնալ մոտեցման արդյունքում է հնարավոր հաղթահարել պատենշը, սերմանել բարձր արժեքներ յուրաքանչյուր անհատի մեջ, որի արդյունքում է հնարավոր ունենալ գիտակից, պետականամետ, համախըմբված հասարակություն , ինչը շատ կարևոր և արդիական խնդիր է, քանզի քիչ է լավ ազգ լինելը, ազգապահպանման հարցում անգերազանցելի է պատասխանատու հասարակության ձևավորումը: Իսկ այդ վերջնարդյունքը անհնար է առանց բարոյական բարձր արժեքների:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Յու. Ա. Ամիրջանյան, Ա.Ս.Սահակնայ «Մանկավարժություն» ուսումնական ձեռնարկ, Երևան 2005
- Ս. Դոխոյան «Բարոյագիտություն առարկան և հիմնական տեսությունները»
- Է. Սարատիկյան «Բարոյագիտության հիմնական տեսություններ»
- Ֆ. Կոելյո «Բարոյական արժեքներ»

- <https://anitagevorgyan.wordpress.com/>
- <https://diananazaryan.wordpress.com/>
- <https://floraachemyan.home.blog/>